

ВІДГУК

ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА НА ДИСЕРТАЦІЮ

Моці Катерини Олександрівни

«ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТАВРИКИ НАПРИКІНЦІ IV- на початку XII ст.»

ПОДАНУ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК
ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 07.00.01 – ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Вивчення візантійського воєнного мистецтва останнім часом переживає небувале піднесення. Свідченням чого є велика кількість як загальних синтез чи оглядів історії візантійської армії, так й більш спеціальних студій, де аналізується становлення воєнної організації, воєнні перетворення та реформи. У якісь мірі відродження воєнної історії є недавньою реакцією направленою на виправдання цього «старомодного» напряму історіографії.

Пропоноване дослідження Катерини Олександрівни Моці (далі – К.М.) добре вписується до цього тренду розвитку сучасної візантиністики, але водночас має й так би мовити й додаткове завдання: вписання цих процесів до іншої дисципліни – історії України. На жаль, дуже довгий час подібним підходом нехтували, можливо, перешкодою цьому було захоплення національним наративом чи інше, проте, очевидно, що дезінтеграція цих дисциплін привела до сумних наслідків. Тому актуальність дисертації не може братися тут під сумнів. Надзвичайно важливо, що К.М. присвятила свою роботу аналізу воєнного мистецтва окремо взятої території Візантійської імперії, у даному випадку візантійської Таврики. Це вигідно вирізняє її дослідження з-поміж інших робіт, де бачимо, головним чином, погляд з «центру», а роль «периферії» нерідко слугує лише загальним тлом. Дотримуючись такого традиційного підходу, важко збегнути становлення

візантійської воєнної організації, реалізацію реформ та їх узалежнення від специфіки фронтиру. Звідки дослідження К.М. суттєво доповнює цю прогалину та до певної міри допомагає зрозуміти й інше: як могли сприйматися на «периферії» новоутворення і які ресурси були задіяні тут?

До чеснот дисертації віднесемо її добру структурованість. Щоб не переповідати багатий зміст цієї роботи, одразу ж зауважимо, що найбільш систематизованим та, як видається, й вивіреним, є другий її розділ, узагальнено названий як «фортифікація», але де читач може знайти набагато більше, ніж обіцяє назва. Тут автор дуже ретельно розглянула особливість клейсур та їх значення в оборонній стратегії Візантії. Також вдало показано сітку оборони, репрезентовану як клейсурами, так й пічерними містами та приморськими фортецями. Напрочуд важливим є нове перечитання фортифікаційної забудови Херсонесу, де автор добре показує свої знання історіографії, та приходить до оригінальних висновків.

Детальний аналіз озброєння, зроблений у третьому розділі, добре ілюстрований предметами музеїних колекцій, чимало яких, як видається, вперше вводяться у науковий обіг. Це виглядає безумовною заслугою автора, як і намагання дослідниці перечитати усталені уявлення про парамірій. Добре опрацьованою та систематизованою на цьому фоні є невелика кількість інформації про «метальну артилерію і металальну зброю», яким приділено окремий параграф. Поряд з цим, К.М. ґрунтовно перечитала сучасні дискусії навколо воєнно-адміністративної системи у Криму. Останнє дозволило їй визначити в іншому свіtlі роль федераців у цій системі та спробувати розкрити стратегічні плани Імперії. Завершують дослідження дві виbrane проблеми: аналіз ведення сухопутної війни та специфіка науماхики.

Відзначаючи збалансованість викладу матеріалу, обґрунтованість висновків, багатство використаних різноманітних джерел та літератури, деякі підходи дослідниці викликають в нас застереження як теоретичні, так й більш практичні. Перші з них можна звести до наступних:

- інколи розгляд воєнного мистецтва Таврики опиняється поза порівняльним контекстом. У багатьох випадках залишається малозрозумілим настільки схожими чи відмінними були процеси перетворень тут порівняно з іншими фемами;
- не зовсім чітка хронологічна визначеність дослідження. Враховуючи верхню межу дослідження, надто побіжним є висвітлення реформ і перетворень імператора Алексія Комніна та їх вплив на регіон;

Перейдемо тут до деяких поточних зауважень на полях дисертації. Відзначаючи багатство використаних методів, має вигляд відвертого анахронізму постулюваний автором «принцип історизму» (с. 7) як методологічна основа дослідження. В огляді літератури з проблеми дуже бракує короткого огляду західної історіографії. Тим більше, що ряд робіт, наприклад, Жан-Клода Шене, Ніколаса Ікономідіса відзначено у бібліографії. Така односторонність огляду приводить до певного історіографічного дисбалансу. Все ж при вивчені воєнної історії Візантії VI-VII ст. слід враховувати роботи сучасних дослідників (Філіпа Ранса, Сальвадоре Косентіно, Лукаша Рожіцьки, Джона Халдона та ін.), а не перелічувати загальні радянські синтези, на кшталт, «История военного искусства» В. Разіна, які додають дуже мало до проблеми. З іншого боку, ретельність автора та її добре знання радянської та пострадянської історіографії дозволяють вичерпно охарактеризувати еволюцію історіографічної думки, щоправда не завжди з чіткою акцентуалізацією на першості: В. Кучма був автором численних *перекладів* (курсив мій) візантійських воєнних трактатів на російську мову, а не видань (с. 20) цих трактатів, котрі у свою чергу належали Жильберу Дагрону, Джорджу Деннісу, та ін.

В огляді джерел було б корисно розподілити візантійські джерела за їх жанром та приділити більше уваги їх сучасному вивченню. Навіть якщо автор воліє цитувати тексти візантійських воєнних трактатів винятково у перекладах, все ж порівняння існуючих перекладів та їх відповідність новим

виданням є обов'язкове у студіях над цією групою специфічних джерел. У цьому контексті, дослідниці варто було би працювати з новими виданнями візантійських воєнних трактатів. Зокрема, у випадку «Стратегіки» імператора Никифора II Фоки поряд із старою роботою Юліана Кулаковського та перекладом В. Кучми слід спиратися на нове її видання Еріка Макгіра (нині перевидане). Стосовно «Тактики» Лева VI Мудрого, то варто було зосередити увагу на новому її виданні Джорджа Денніса та недавніх детальних коментарях, написаних Джоном Халдоном. Особливо прикро, що дослідниця не використала воєнний трактат *«De obsidione toleranda»*, виданий Деннісом Саліваном, що має важливість для обраної тут проблеми – облоги чи оборони (“A Byzantine Instructional Manual on Siege Defense: The *De obsidione toleranda*”, *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations*, ed. J. Nesbitt [Leiden, Brill, 2003], 139-266). Без уваги залишилися ще ряд трактатів, які звичайно не настільки відомі як «Тактика» імператора Лева VI Мудрого, але прямо пов’язані із пропонованою темою дослідження (серед них два трактати, видані Деннісом Саліваном: *Siegecraft: Two Tenth-Century Instructional Manuals* (Washington, DC, Dumbarton Oaks, 2000)). Не було б здивом і використання єдиної спеціальної роботи на теми «як переживали облогу» у Візантії, авторства того ж таки Денніса Салівана (“*Byzantium Besieged: Prescription and Practice*”, *Byzantium. State and Society: In Memory of Nikos Oikonomides*, eds. A. Avramea, A. Laiou, E. Chrysos [Athens, Institute for Byzantine Research, 2003], 509-22).

Досить неповним є залучення сферагістичних джерел. Віддаючи належне знанню автором великої кількості публікацій матеріалів візантійської сферагістики, на жаль, ряд цінних студій залишилися не використаними. З-поміж них особливо прикрою є відсутність нещодавньої праці М. Алексєєнка «Візантійська адміністрація Херсона. Каталог печатей [*L'Administration Byzantine de Cherson. Catalogue des sceaux* (Paris, 2012)]», яка безсумнівно могла стати в нагоді дослідниці. Не менше значення у контексті дискусій про катепана Херсону має інша робота Н. Алексєєнка та Ю.

Цепкова, де приводиться поки єдина відома печать катепана «Херсона і Хозарії». Зрештою звідки відомо й про його ім'я – Никифор Алан. Можливо, про нього йдеться у знаменитому пасажі «Повісті временних літ» про отруєння князя Ростислава, внука Ярослава Мудрого. Доводиться шкодувати, що ці праці опинилися поза увагою автора. Слід підтримати намагання К.М. використовувати нумізматичні матеріали, але тут варто пам'ятати добру пораду видатного знавця середньовічної нумізматики Томаса Нунена – про важко узгодженість інтерпретації монетних знахідок з політичними подіями. Звідки виглядає дещо прямолінійним постульований автором зв'язок між знахідками монет та службою готів.

Важко погодитися з автором, що криза фемного устрою припадає на рубіж XI-XII ст. (с. 57). Для сучасників (Михаїла Атталіата, Продовжувача Скілиці) цілком очевидним є остаточне зникнення «старої» армії упродовж 1070-х рр. Звичайно, сама криза далася взнаки вже у середині X ст., бо набір стратіотів у ряді фем вже у 960-ті рр. становить велику проблему, а до кінця X ст. така тенденція стрімко посилюється. На цьому фоні фінал «стратіотського ополчення» у фемі Херсон датований К.М. надто пізно – кінцем XI ст. У контексті падіння «старої» армії, такий запізнілій фінал виглядає явною аномалією, оскільки дуже важко пояснити що саме могло надалі живити уклад цієї системи на Півночі, коли армія, починаючи з Михаїла VII Дуки, комплектувалася в основному найманцями. Спадкоємність армії Никифора III Вотаніата від часу Костянтина VII Багрянородного є не більше ніж ілюзія, яку цілком традиційно розділяє автор.

Відзначаючи ретельність К.М. при вивченні візантійського озброєння (в багатьох випадках, матеріали вперше введені в науковий обіг або отримали нову інтерпретацію) все ж дослідження лише виграло би при врахуванні спеціальних робіт. Насамперед, таких як дуже ґрунтована праця Таксіарха Коліаса присвячена візантійському озброєнню. На її основі автор могла би вписати знайдені предмети до ряду класифікацій, що безумовно

додали би контексту або чіткіше визначило приналежність озброєння. Звідки для пояснення ряду предметів бракує контексту. Так, при описі сокир (с. 96-97) доречно було би проаналізувати сучасні дискусії навколо візантійської служби англо-саксів. Судячи з саги про св. Едварда та Лаонської хроніки, дуже ймовірно, що Крим був одним із тих місць, де нові найманці несли гарнізонну службу. Деякі дослідники, серед них й Джонатан Шепард навіть розглядають Крим як «резервуар» найму англо-саксів для константинопольського двору. Звичайно, жанр згаданих джерел вимагає більш масштабних досліджень, але при аналізі етнічного складу контингентів, яке намагається показати К.М., необхідна більша увага до еволюції та змін у прийняті на службу іноземців.

Аналізуючи озброєння катафрактаріїв, автор не зовсім вірно передає передісторію їх появи у візантійській армії (с. 99). Не має підтвердження того, що загони катафрактаріїв існували до першої половини Х ст. Більше того, судячи з досліджень Таксіарха Коліаса та Еріка Макгіра, дуже ймовірно, що саме Никифор II Фока в основній мірі був ініціатором створення цих підрозділів. З останнього випливає й та важлива роль, якій, як це вірно акцентує К.М., надає катафрактаріям цей імператор у своєму трактаті «Стратегіка».

Не зовсім чітким є простеження змін у візантійській воєнній системі (с. 123). Так, найманці входили до складу *tagm*, а не існували поряд з ними. Імператор Василій II у своїх успішних війнах упродовж 989-1025 рр. вже не спирався на «фемні війська» (с. 133), а воював переважно силами найманців. З іншого боку, під питанням залишається антируська направленість акції імператора Іоанна Цимісхія щодо створення двох інших фем на території Криму (с. 133). Пишучи про використання союзників у візантійській армії, автор, схильний ідентифікувати їх як найманців, проте таке ототожнення не завжди доречне, а в контексті комплектації армії – здебільшого помилкове. Інколи трапляються протиріччя: в одному параграфі автор пише про пік фемної армії у Х ст., в іншому – має рацію, коли пише про зростання ролі

найманців у цей же період. Тим не менш, залишається зовсім загадковим, що розуміє К.М. під «феодальним порядком набору в армію» (с. 150) у Х ст.?

Автор приписує тезис про значне руйнування Херсонесу внаслідок його облоги русами князя Володимира Святого Андрією Поппе (с. 152), але у працях останнього не має підтвердження цим міркуванням. К.М. слід підтримати у тому, що звичайно, вінчання князя Володимира з порфіородною Анною, сестрою імператорів Василія та Костянтина не відбувалося на попелищі. Тим не менш, це не означає відсутність грабунків русів у здобутому місті. Автор вірно відзначає пізній характер Тверського літопису, щоб довіряти його повідомленню, але практика взяття міст у час вікінгів свідчить про тотальний визиск. У цьому контексті набувають іншої ваги слова Лева Диякона, єдиного сучасника подій, для котрого «взяття» русами Херсону було одним із бід, провіщених кометою (Leonis Diaconi. 168.10-22). Все це дає підстави говорити про сильний ефект від цього «взяття». Можливо, останнє навіяло включення русів до ряду есхатологічних візій популярних у Константинополі у цей час. Зрештою, мета походу князя Володимира виглядає не так однозначно і загально, як це видається К.М. Тут цілком доречно було би у світлі нових даних перечитати минулі дискусії навколо мети походу (особливо відомий тезис Андрія Поппе про похід як союзну акцію).

Невіправданий оптимізм автора вбачити у повідомленні «Житія Георгія Амастридського» першу звістку про появу русів у Чорному морі. Як я намагався показати у ряді робіт [УІЖ (2012) №2 також *Studia Byzantino-Rossica* з доповненнями і виправленнями] (на жаль, не відомих К.М.), цей пасаж не міг бути написаний раніше гомілій патріарха Фотія і, загалом, появу «Житія» у тому вигляді, у якому воно нині доступне для вивчення, слід датувати не раніше 960-х рр.

Щодо іншого тексту – «Житія Стефана Сурожського», то К.М. помилково вважає, що давньогрецький текст зберіг повідомлення про виправу Бравліна на Сурож. Утім, ця згадка міститься лише у пізньому

слов'янському перекладі «Житія», який слід сприймати як частину вправ новгородських книжників XV ст. у створенні славного новгородського минулого. Звідки цей текст не може використовуватися як джерело для підтвердження появи русів. Більш того, зовсім неймовірним виглядає гіпотеза К.М. щодо об'єднання повідомлень цих двох текстів і конструкції одного походу на Сурож, а потім на Амастриду.

Більшої акуратності вимагає додана бібліографія. Трапляються пропуски конкретного тому серії (наприклад, № 448, де слід було відзначити певний том серії *Loeb Classical Library*, яка наразі доступна в онлайн варіанті), що дещо ускладнює прочитання. В одних випадках автор воліє зазначати належність видання до певної серії, в інших ні (№ 482). Інколи це призводить до плутанини. Так, видання хроніки Феофана у 1839 р. було виконане, звичайно, у межах серії *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, а не *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, у якій це видання все ще не вийшло. Загалом, слід користуватися не цим уже застарілим виданням хроніки, а набагато більш акуратною її публікацією, виконану Карлом де Буром. Останнє, зрештою, є цілком стереотипним зауваженням стосовно використання візантійських джерел: навряд чи є необхідність зараз цитувати *Огляд історії* Іоанна Скілиці у вигляді надзвичайно застарілого видання хроніки Георгія Кедрина. Тим більше, коли критичне видання Йоахімом Турном тексту Скілиці є цілком доступним.

В меншій мірі це стосується видань візантійських воєнних трактатів, але й тут публікації Альфонса Дена нині все ж виправлені, на жаль, вже покійним отцем Джорджем Деннісом, Еріком Макгіром та Деннісом Саліванном, праць котрих зовсім не враховано автором. В бібліографії бачимо сліди певної поспішності. В одній із позицій (№ 465) пропущено ім'я дослідника, зокрема, англійського візантиніста Джона Бюрі. В іншій (№ 474) під помилковим «Moślin V.» слід читати російського візантиніста Владіміра Мошина (Vladimir Mośin), цитована праця котрого приходить вже на

«югославський» період його кар'єри. Також потребують численних виправлень назви праць французькою мовою, у тому числі й робота В. Мошина.

Оформлення додатків також не позбавлене неточностей. Так, автор не зазначає видання за яким подається «диптих Стиліхона» (рис. 23), а також у цьому випадку було б не зйвим подати й місце збереження артефакту. Ця ж інформація пропущена у рис. 27, 30, 33. З іншого боку, залишається незрозумілим як представлені реконструкції, головним чином, візантійського катафрактарія спираються на поточні археологічні дослідження, а не відображають фантазію реконструктора. Зважаючи на те, що автор не аналізує повний обладунок катафрактарія, сама доцільність включення цих реконструкцій викликає сумнів.

Не до кінця витримано технічне оформлення інших додатків (рис. 5, 34). Автор чомусь віходить від загальноприйнятої норми, а саме: подавати фонд-колекція-номер зберігання експонату, а не обмежуватися простою вказівкою на експозиційну наявність цих матеріалів. Боюся, останнє може додати плутанини при використанні в подальшому результатів цього цікавого дослідження. Не завадило би внести деякі зміни у перелік додатків. Все ж у дослідженні, значна частина котрого присвячена обороні та фортифікації, необхідність синтезованої карти – плану оборони Херсонеса цілком очевидна. Така детальна карта (можливо, у вигляді вклейки) мала би підсумовувати усі цікаві спостереження дослідниці, зроблені у другому розділі. Натомість приведені автором реконструкції (рис. 1-9), на жаль, не завжди виконують цю функцію. Попри вказівку автора на джерело їх походження, як-то рис. 19, який подається за В.Ю. Юрочкіна, праця котрого чомусь пропущена у бібліографії.

Перелічені нами зауваження та помилки в цілому лише підкреслюють багатий зміст цієї дисертації, наполегливість К.М. у тлумаченні складних

проблем, над якими тяжіє великий спадок історіографічних суджень, деякі з них, завдячуючи роботі дослідниці, тепер уже можуть бути переглянуті. Звідки дисертація Катерини Олександрівни Моці відповідає вимогам МОН України, що висуваються до кандидатських дисертацій та заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України
факультет історії, політології та
міжнародних відносин

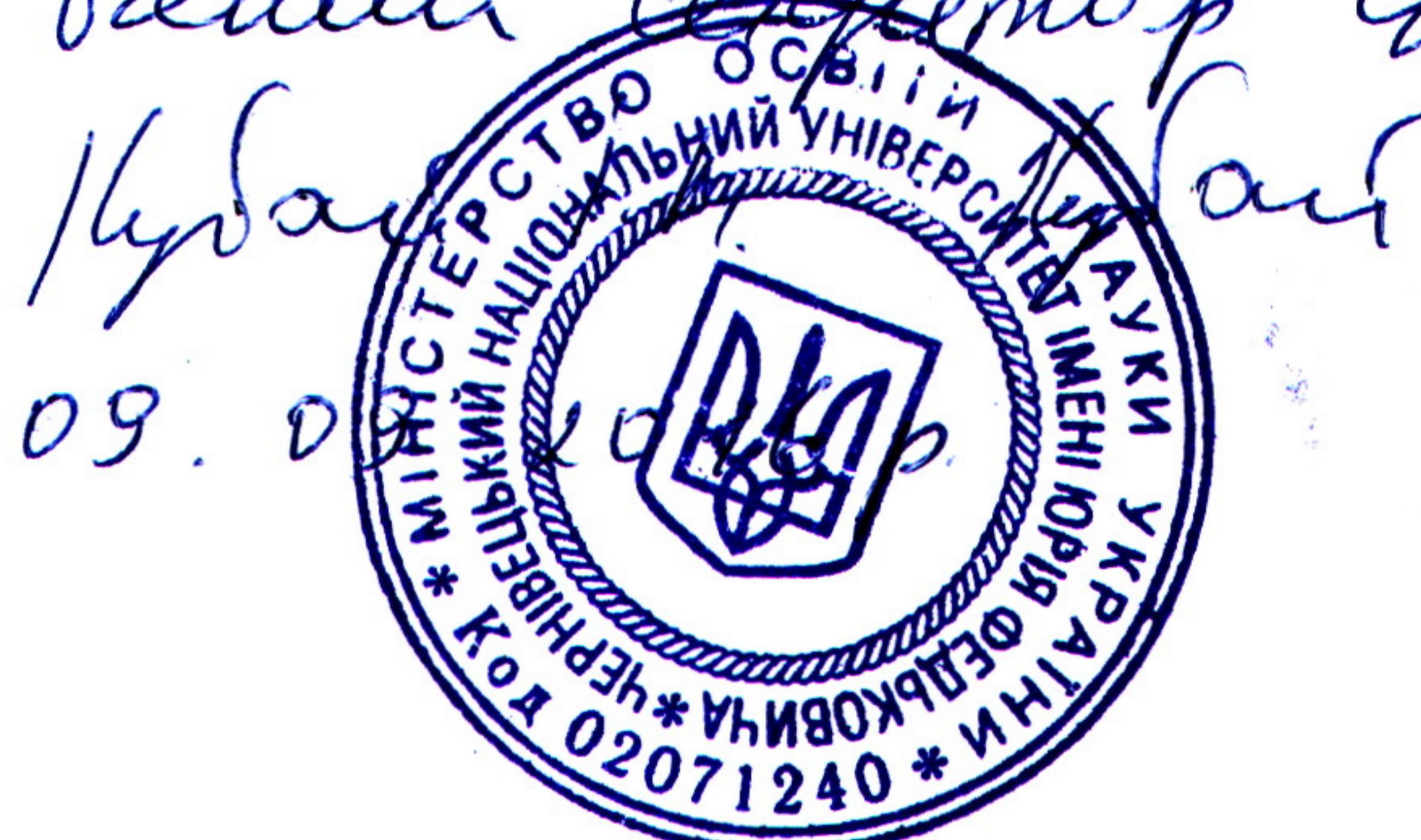
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

oleksandr.fylypchuk@gmail.com

О.М. Филипчук

Печатка О.М. Филипчука за свідоцтво

бачений секретар БДУ

09.09.2018

09.09.2018

09.09.2018